“श्रीजगन्नाथगीतामृते” विप्रलम्भ-भक्तिः मानवीकरणञ्च:, रत्नसिंहासन-विरहगाथायाः समीक्षात्मकं विश्लेषणात्मकञ्चाध्ययनम्

प्रो.प्रदीप्तकुमारनन्दः

आचार्यचरः श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः,

श्रीविहारः, पुरी ।

सारसङ्क्षेपः (Abstract)

उत्कलीय-श्रीजगन्नाथ-संस्कृतिः भारतीय-भक्ति-दर्शनस्य रसमयी पराकाष्ठा अस्ति। अस्मिन् प्रवाहे श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य पूर्वतन-आचार्यैः प्रो. प्रदीप्तकुमारनन्दवर्यैः विरचितं “श्रीजगन्नाथगीतामृतम्” इति पद्यम् आधुनिक-संस्कृत-गीतिकाव्यस्य एका अलौकिकी अमूल्या च निधिः वर्तते। अस्य शोधपत्रस्य मुख्यम् उद्देश्यम् अस्य पद्यस्य साहित्यिक-दार्शनिक-सङ्गीतशास्त्रीयाणां पक्षाणां सूक्ष्मं परीक्षणं तथा अस्मिन् निहितस्य मौलिकस्य 'मानवीकरणस्य' (Personification) उद्घाटनं वर्तते। यदा रथयात्रायां महाप्रभुः श्रीजगन्नाथः श्रीमन्दिरात् बहिः नन्दिघोषरथेन श्रीगुण्डिचामन्दिरमायाति, तदा गर्भगृहे स्थितं रिक्तं 'रत्नसिंहासनम्' एव स्वस्य स्वामिनं प्रति विरह-कातरतां प्रकटयति इति नूतना रसपूर्णा च दृष्टिः अस्मिन् शोधपत्रे उपस्थाप्यते।

मुख्यशब्दाः- श्रीजगन्नाथगीतामृतम्, प्रो. प्रदीप्तकुमारनन्दः, विप्रलम्भभक्तिः, रत्नसिंहासनम्, मानवीकरणम्, अचिन्त्यभेदाभेदः, ओडिशी-सङ्गीतम्। तालम्,लयः ।

१. प्रस्तावना (Introduction)

उत्कलधरायाः आध्यात्मिकं जीवनं श्रीजगन्नाथसंस्कृतौ अलौकिकसत्तायाः परितः भ्रमति।[१] श्रीमद्भागवते तथा जयदेवस्य “गीतगोविन्दे” यः विप्रलम्भ-शृङ्गारः अथवा भक्तिरसः प्रतिपादितः,[२] तस्य जीवन्ती परम्परा श्रीक्षेत्रे दृश्यते। आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये अपि एषा जगन्नाथ-भक्तिधारा अविरलभावेन प्रवहन्ती अस्ति।

अस्मिन् अनुक्रमे “श्रीजगन्नाथगीतामृतम्” इति पद्यम् अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति।[३] पद्यस्यास्य मूलपाठः अधो वर्तते।

दीनबन्धो ! आसनं रौमि मन्दिरे ।

पुनीतकरुणापादरजो विना जलहीनमीनः स्मरे ॥ (०)
क्षणमपि प्रभो अदर्शनं तव असह्ययन्त्रणा मयि ।
कथं पक्षपातः स्वीकरोषि नाथ निवेदनं मम हरे ॥१॥
कैवल्यरहितं क्षुधाजर्जरितं एकाकी अशान्तमनः ।
किं करोमि अग्रेसरितुमक्षमः सम्भावयामि ते पुरे ॥२॥
दिव्यं ते स्वरूपं भुवनमोहनं अपूर्वकरुणाज्योतिः ।
दर्शनरहितं सोढुं न समर्थः चिन्तयामि भावभरे ॥३॥
भोगविरहितं शोकविकलितं भावं मे शृणु कातरं ।
सुखस्पर्शक्षुधां विनिवारय मे प्रतीक्षा ते निजपुरे ॥४॥

२. मूल-अनुसन्धान-दृष्टिः: रत्नसिंहासनस्य मानवीकरणम् (Novel Interpretation)

अस्य काव्यस्य परम्परागत-व्याख्यायां कश्चन भक्तः जगन्नाथं प्रार्थयति इति गृह्यते, किन्तु काव्यस्य गभीर-ध्वन्यर्थं-दृष्ट्या अस्मिन् पद्ये अचेतनस्य रत्नसिंहासनस्य चेतनवत् मानवीकरणम् (Personification) अभवत्।[४]

यदा आषाढस्य शुक्लद्वितीयायाम्* अघटितघटनापटीयान् महाप्रभुः श्रीजगन्नाथः स्वस्य अनादि-आसनं (रत्नसिंहासनम्) त्यक्त्वा रथमारुह्य गुण्डिचामन्दिरं प्रति गच्छति,[५] तदा श्रीमन्दिरस्य गर्भगृहं सर्वथा शून्यं भवति। तस्मिन् समये रत्नसिंहासनमेव स्वस्य स्वामिनं प्रति वदति-

“आसनं रौमि मन्दिरे” अत्र 'आसनम्' इति पदं केवलं द्वितीयान्तं न भूत्वा साक्षात् प्रथमान्त-विशेष्यम् अस्ति। अर्थात् "अहं स्वयं तव रत्नसिंहासनम् अस्य श्रीमन्दिरस्य गर्भगृहे स्थित्वा रोदनं करोमि ।

“पादरजो विना जलहीनमीनः” नित्यं यस्य उपरि जगन्नाथस्य श्रीचरणौ विराजेते, तत् आसनं स्वकीयं नित्यसम्बन्धं स्मरत् वदति यत् तव चरणरजसः अभावे मम स्थितिः जलहीनस्य मत्स्यस्य इव जाता।[६]

“अग्रेसरितुमक्षमः सम्भावयामि ते पुरे” पाषाणमयत्वात् रत्नसिंहासनं रथेन सह गन्तुम् असमर्थम् (अग्रेसरितुमक्षमम्)। अतः तत् गर्भगृहे (निजपुरे) तिष्ठन् एव प्रभोः बाहुडायात्रायाः पुनरारोहणस्य च प्रतीक्षां करोति।

एषा मानवीकरण-दृष्टिः पाश्चात्त्य-साहित्यशास्त्रस्य Pathetic Fallacy इति सिद्धान्तस्य तथा भारतीय-रसशास्त्रस्य उद्दीपनावभावस्य सर्वोत्कृष्टं लक्षणम् अस्ति।[७]

३. दार्शनिकं विश्लेषणम् (Philosophical Foundations)

अस्मिन् पद्ये उत्कल-वैष्णव-दर्शनस्य मुख्यसिद्धान्ताः सुष्ठु प्रतिपादिताः सन्ति: ।

३.१. अचिन्त्यभेदाभेदतत्त्वम् (Achintya-Bhedabhedavada)

गौडीय-उत्कल-वैष्णव-दर्शने भगवान् तस्य आश्रयश्च (जीवः/प्रकृतिः/आसनं वा) युगपत् भिन्नः अभिन्नश्च भवति।[८] रत्नसिंहासनं जगन्नाथस्य 'नित्य-अङ्गम्' इति कारणात् अभिन्नम्, किन्तु रथयात्रायां जगन्नाथस्य गमनेन यो विरहः जायते, तेन भेदः स्पष्टीभवति। अयमेव अचिन्त्यभेदाभेदः।

३.२. विप्रलम्भस्य चरमोत्कर्षः

रसशास्त्रे सम्भोगात् (मिलनात्) अपि विप्रलम्भः (विरहः) श्रेष्ठः मन्यते, यतो हि विरहे इष्टदेवस्य स्मृतिः प्रतिक्षणं सान्द्रा भवति।[९] “क्षणमपि प्रभो अदर्शनं तव असह्ययन्त्रणा” इति पङ्क्त्या विरहस्य आत्यन्तिकी वेदना प्रकटीभवति।

३.३. शरणागतिः (प्रपत्तिः)

वेदान्ते जीवस्य मोक्षाय शरणागतिः एव अन्तिमं साधनम्।[१०] “कैवल्यरहितं[११]... किं करोमि अग्रेसरितुमक्षमः” इति पद्येन स्वकीयाकिञ्चनतायाः स्वीकृत्या सह भगवत्कृपायाः आश्रयः (प्रपत्तिः) द्योत्यते।

४. साहित्यिकं सङ्गीतशास्त्रीयं च सौन्दर्यम् (Literary & Musical Aesthetics)

४.१. रस- अलङ्कार-योजना

रसः- अस्मिन् पद्ये भक्तिरसः मुख्यः अस्ति, यस्य अङ्गी विप्रलम्भः (विरहः) अस्ति।[१२]

अलङ्कारः-उपमालङ्कारः: “जलहीनमीनः स्मरे” (मत्स्यस्य उपमया अनन्याश्रयत्वं दर्शितम्)।

अनुप्रासः: “भुवनमोहनं अपूर्वकरुणाज्योतिः” इति पदावल्यां नादसौन्दर्यम्।

४.२. ओडिसी-सङ्गीत-परम्परा छन्दश्च

एतत् पद्यम् अक्षरवृत्तं न भूत्वा मात्रावृत्तं गेय-पद-काव्यं (Song/Giti-Kavya) च अस्ति।[१३]

संरचना- ध्रुवपदम् (Refrain/Chorus) तथा चत्वारः अन्तराः (Stanzas)।

कान्तता (Rhyme): प्रत्येकस्य चरणस्य अन्ते स्मरे, हरे, पुरे, भावभरे, निजपुरे इति तु कान्त-शब्दाः लयबद्धतां वर्धयन्ति।

राग-तालौ- ओडिशी-शास्त्रीय-सङ्गीतानुसारम् अस्य पद्यस्य गायनं राग-कामोद्यां वा राग-भैरव्यां झम्पा-तालेन (१० मात्राः) वा एकतालेन विलम्बित-लये भवितुमर्हति।[१४]

५. तुलनात्मकम् अध्ययनम् (Comparative Study)

समीक्षाबिन्दुः जयदेवस्य "गीतगोविन्दम्" उत्कलीय-ओडिया-जणाण प्रो.नन्दस्य "श्रीजगन्नाथगीतामृतम्" अस्ति ।

भाषा संस्कृतम् (माधुर्यम्) ओडिया (प्राकृत-जणाण) संस्कृतम् (ओडिसी-गेय-शैल्याम्)

विरहस्य आश्रयाः- श्रीराधा / गोप्यः साधारणः भक्तः / सालबेगादयः स्वयं रत्नसिंहासनम् / गर्भगृहम् वा ।

शैली- अष्टपदी-परम्परा छान्द / चौपदी / जणाण ध्रुवपद-सहितं तु कान्त-गीतम् ।

अनेन स्पष्टं भवति यत् प्रो. नन्दवर्यैः जयदेवस्य संस्कृत-माधुर्यं तथा ओडिया-भजनानाम् आर्त्तभावः एकीकृत्य संस्कृतसाहित्ये नूतनः प्रयोगः कृतः।[१५]

६. उपसंहारः निष्कर्षश्च (Conclusion)

अस्य शोधपत्रस्य मुख्य-निष्कर्षाः अधो निर्दिष्टानुकूलं सिध्यन्ति-

"श्रीजगन्नाथगीतामृतम्" इति काव्यम् आधुनिक-संस्कृत-भक्तिकाव्यस्य उत्कृष्टं उदाहरणम् अस्ति।

अस्मिन् पद्ये 'रत्नसिंहासनस्य मानवीकरणम्' इति मौलिकी व्याख्या काव्यस्य विरह-रसम् आत्यन्तिकं करोति।

काव्यमेतत् केवलं कस्यचित् भावुकता न, अपितु अचिन्त्यभेदाभेद-शरणागति-उत्कलवैष्णवदर्शनानां च शास्त्रीयं साक्षात्करणम् अस्ति।

ओडिशी-सङ्गीतस्य गेय-परम्परायां रचितम् इदं पद्यं जयदेवस्य अष्टपदी-साहित्यस्य आधुनिक-युगे सफलम् अवतरणम् अस्ति।

७.पादटिप्पण्यः (Footnotes)

[१] Mishra, K. C., The Cult of Jagannath, Firma KLM Private Limited, Calcutta, 1971, p. 12.

[२] जयदेवः, गीतगोविन्दम् (कुम्भकर्ण-टीका-सहितम्), निर्णयसागर प्रेस, मुम्बई, प्रथमः सर्गः, श्लोकः ५।

[३] नन्दः, प्रो. प्रदीप्तकुमारः, श्रीजगन्नाथगीतामृतम् (मूलपाठः), आचार्यः, श्रीजगन्नाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, श्रीविहारः, पुरी।

[४] मम्मटः, काव्यप्रकाशः, उल्लासः १० (अलङ्कार-प्रकरणे जडस्य चेतनवद् व्यवहार-प्रतिपादनम्)।

[५] महापात्रः, अचलानन्दः, श्रीजगन्नाथसंस्कृतिः तस्याः साहित्यं च, ग्रन्थप्रकाशकः, कटक, पृ. ४५।

[६] एषा 'जलहीनमीन' उपमा श्रीमद्भागवतस्य «तमेव मृगयन्तीनां न लब्धो वर्त्मनां पदम्» इति गोपीगीतस्य अनन्यभावं स्मरयति (१०/३०/४३)।

[७] Abrams, M. H., A Glossary of Literary Terms, Thomson Heinle, 7th Edition, p. 143 (Pathetic Fallacy).

[८] जीवगोस्वामी, षट्सन्दर्भः (भक्तिसन्दर्भः), चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, पृष्ठम् २१५।

[९] रुपगोस्वामी, भक्तिरसामृतसिन्धुः, दक्षिणविभागः, पञ्चमल्लहरी (विप्रलम्भ-निरूपणम्)।

[१०] यामुनाचार्यः, स्तोत्ररत्नम्, श्लोकः २२— «न धर्मनिष्ठोऽस्मि न चात्मवेदी... न भक्तिमांस्त्वच्चरणारविन्दे» (प्रपत्ति-भावः)।

[११] प्रो.नन्दः, श्रीक्षेत्रसुधानिधिः,१६३-१६५ पद्यानि।

[१२] रुपगोस्वामी, उज्ज्वलनीलमणिः, विप्रलम्भ-प्रकरणम्, कारिका ४।

[१३] पत्तानायकः, देवीप्रसन्नः, ओडिसी-सङ्गीत-परम्परा, ओडिशा सङ्गीत नाटक अकादेमी, भुवनेश्वर, पृ. ७८।

[१४] दासः, रामहरी, ओडिसी-सङ्गीतर राग-लक्षणम्, विजय-प्रकाशनम्, कटक, पृ. १०२।

[१५] मिश्रः, वनमाली, उत्कलीय-संस्कृत-साहित्य-इतिहासः, बालेश्वरः, पृ. १५०।

*द्वितीयायां सुदिव्यायां रथयात्रा मनोरमा ।

नवदिनात्मिका ज्ञेया भक्तकल्याणहेतवे ।।२१६

जगन्नाथप्रेम्णा सकलजनता भक्तसदया

रथारूढं दृष्ट्वा मधुरमधुवर्षासजलिताः ।

वदन्तो हे कृष्ण त्वमसि परमानन्दविषय-

स्तवेयं श्रीक्षेत्रे विमलरथयात्रा विलसतु ।।२१७ श्रीक्षेत्रसुधानिधौ

८.सहायक-ग्रन्थाः (Select Bibliography)

१.जयदेवः - गीतगोविन्दम्, निर्णयसागर प्रेस, मुम्बई।

२.नन्दः, प्रो. प्रदीप्तकुमारः- श्रीजगन्नाथगीतामृतम् (मूलकाव्यम्)

३.श्रीजगन्नाथदर्शनम्-, प्रो. प्रदीप्तकुमार नन्दः, एसियान् प्रिण्टर्स, कोलकाता ।

४.श्रीक्षेत्रसुधानिधिः- प्रो. प्रदीप्तकुमार नन्दः, शक्तिप्रेस, कटकम् ।

५.रुपगोस्वामी - भक्तिरसामृतसिन्धुः, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी।

६.महापात्रः, अचलानन्दः - श्रीजगन्नाथसंस्कृतिः तस्याः साहित्यं च, ग्रन्थप्रकाशकः, कटकम्।

७.Mishra, K. C. - The Cult of Jagannath, Firma KLM Private Limited, Calcutta, 1971.